

— Գացէք, գացէք, անփորձ պատանի մը բռներ բերեր էք եւ «Չելլօ» կը կոչէք:

Այս խօսքերը լսելէ վերջ, առանց ըմբռնելու թէ դատաւորն ու հագարապետը թատերգութիւն մըն է որ կը բեմադրեն, թորոս իր արժանապատուութիւնը վերաւորուած կը զգայ, չկրնալով հանդուրժել իր դէմ եղած այս «ճաղրն» ու «հեզնանքը», ստքի կանգնելով կը բացադանչէ.

— «Իչտէ, Չելլօն ես եմ: Եթէ չէք հաւատար, նժոյզս եւ զէնքս տուէք, Սվազի ամբողջ բանակը դէմս թող ելլէ...»:

Հագարապետը կացութիւնը փրկելու ձգտումով մը ամբաստանեալը սնապարծ սովորութեան տէր մէկը ցոյց կու տայ: Բայց այս անգամ թորոսը խօսքը հագարապետին կ'ուղղէ:

— Ես չէ՞ի, որ դուն քու զինուորներովդ երբ մեր դէմ ելար՝ քաջ մարդ մը ըլլալուդ՝ կեանքդ խնայելով միայն սրունքէդ վերաւորեցի: Քեզի չ'ազարարեցի՞, որ եթէ անդամ մըն ալ դէմս գաս, գնդակս կուրծքիդ կու գայ:

Եւ ինքնութիւնը լրիւ ապացուցած ըլլալու համար, թորոս քանի մը անգամ բռնաւն գարկած ըլլալը փաստող թուականները կը թուէ:

Ասոր վրայ հագարապետը կը գունատի, իսկ ապշահար դատաւորը ուրիշ միջոց չ'ունենար եւ թորոսին կախազանի վճիռը կ'արձակէ...:

ՇՈՒՂՈՒԼՑԻ

Գ.— ԹՈՐՈՍ ԾԱՌՈՒԿԵԱՆ — ՉԵԼԼՕ —

«...Եւ սեա թորոս Ծառուկեանը», «Հայրդին», ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Թորոս Ծառուկեան ծնած է Կիւրինի մէջ, 1870 թուին:

«Երկար ու նեղ հովիտի մը գերկը ներկայացնող Կիւրինը կը գտնուի Սեբաստիոյ նահանգային շրջանակին մէջ, որուն ծայրը կը հասնի մինչեւ Կիլիկիոյ սահմանները», կը գրէ յայտնի գրագէտ Ս. Մ. Ծոյրիկեան: «Կիւրինի շուրջ կան Ալպիտտանը, Ազիզիէն եւ Ասլան Թաշը: Ունի հին բերդ մը, մասամբ աւերակ, մնացած Հռոմէացիներու տիրապետութեան շրջանէն»:

Հայերու դբադումները եղած են, գլխաւորաբար, առեւտուրը, երկրագործութիւնը, գորգաշինութիւնը: Անոնք ցոյց տուած են ճարպիկութիւն եւ ձեռներէցութիւն, որոնց շնորհիւ տիրացած են թէ անտեսական լաւ պայմաններու, եւ թէ տիրական դիրք գրաւած առեւտրական հրապարակի վրայ:

Կիւրինցիներու համար կըսուի, որ եղած են զօրաւոր կամքի տէր անհատներ, այնպէս որ, շուտով տեղի չեն տար, կը պնդեն իրենց ըսածին վրայ, եթէ սխալ իսկ ըլլայ: «Արեւմտահայ Աշխարհ» հատորի հեղինակը կու տայ այս մասին քանի մը օրինակներ, որոնցմէ մէկը ահաւաստիկ.—

«Երկու Կիւրինցիներ, ճամբորդութեան մը միջոցին, հեռուէն կենդանիի նմանող մարմին մը կը տեսնեն, որ սարին վրայ կեցած էր անշարժ: Անոնք կը վիճարանին իրարու հետ, առանց զիտնալու, թէ էպէս ի՞նչ է իրենց տեսածը: Մէկը շարունակ կը պնդէ թէ տեսածը թուշու մըն է: Միւսն ալ կը պնդէ, թէ անիկա այժ մըն է: Ու վերջապէս քարեր կը նետեն կենդանիին վրայ, որ կը սկսի թռչիլ: Առաջին կիւրինցին, յաղթականօրէն, կը յայտարարէ թէ արդարեւ իր ըսածը ճիշդ էր: Իսկ երկրորդը կ'ըսէ՝ «Թո՛ւ է՛յ՝ այժ է»:

Կիւրիինի հայերը եղած են հայրենասէր եւ տուած են շարք մը իմացական եւ յեղափոխական ուժեր, որոնք հայութեան պատիւը արատաւորել փորձող, ինչքերը յափշտակող բոլոր տեսակի բռնապետներու դէմ կուուած են եւ ոմանք ալ պատուհասած :

Այդ քաջերուն մէջ անուանի եղած է Թորոս Մառուկեան, որ անմահացած է ոչ միայն Կիւրիինի պատմութեան, այլ Հայ Յեղափոխական Պատմութեան մէջ :

Թորոս զաւակն էր Մահտեսի Վարդաւառի, որ ունեցած է վեց զաւակներ, որոնց ամենափոքրը, բայց ամենէն ընդունակը եղած է Թորոսը :

Թորոս կը յաճախէ «Արամեան Վարժարան»ը, եւ «չնայած կարճահասակ եւ տկար կազմին, այդ ժամանակուայ դիւղի «Արամեան» դպրոցի վարչութիւնը նրան տուել էր հսկայ նահապետի անունը, Զարմայր էր կոչում նրան : Անուանափոխութիւնը նորաձեւութեան կարգն էր անցել այդ ժամանակները դպրոցներում, թէեւ աշակերտները ոչինչ չէին ստանում : Խորենացու պատմած նախնական դարերի առասպելական հերոսները վերակենդանացած էին յանձին «Արամեան» վարժարանի աշակերտներին : Թորոսին կարծես ծաղրելու համար դիտմամբ էին կպցրել այս հսկայի անունը...» : («Յիսնամեսիկ» էջ 93) :

Թորոսի հայրը, Մահտեսի Վարդաւառ, իր ընտանիքին ապրուստը կը հայթայթէր դիւղական առեւտրական գործով : Անիկա այդ աշխատանքին մէջ դարձած էր հանրածանօթ իր ուղղամտութեամբ, բարութեամբ եւ կարօտեալներու օժանդակութեամբ. այնպէս որ բոլորէն կը յարգուէր :

Մահտեսի Վարդաւառ, երբ առեւտրական գործով մօտակայ դիւղերը կ'այցելէր, իրեն կ'ընկերակցէր եւ Թորոսը, առեւտրական գործին ծանօթացնելէ աւելի՝ անոր Ֆիզիքական կազմը զօրացնելու, շարքաչ կեանքին վարժեցնելու համար, որովհետեւ փորձով համոզուած էր որ թուրքերու հետ ապրող մը պէտք է ըլլայ ճարպիկ, քաջ եւ անվախ :

Արդարեւ այդ ընկերակցութիւնը կը նպաստէ Թորոսի Ֆիզիքական կազմին, սակայն կը ճնշէ եւ անոր մանուկ հոգին, երբ ականատես կ'ըլլայ թուրքերու տմարդի վերաբերմունքին հանդէպ հայերու, կը տեսնէ թուրք լաճերու անխնայ հալածանքը հայ մանուկներու : Պատանի Թորոսին համար անհասկնալի էին այս բոլորը, մանաւանդ երբ հայերը չէին փորձեր փոխադարձել, քոսոտ թուրքերու առջեւ կը խոնարհէին : Ասկէ զատ կը նկատէր որ մերթ հայրը թուրք պաշտօնեաներու ապրանք կու տար կէս գնով, իսկ հայերէն լման գինը կը գանձէր :

Օր մը, մօտակայ դիւղէն տուն վերադարձին, հօր եւ զաւակին միջեւ հետեւեալ խօսակցութիւնը տեղի կ'ունենար .

— Ինչո՞ւ թուրք պաշտօնեաներու տուած ապրանքիւ շատ անդամ լման գինը չես ստանար, ոմանց ալ նուէր կ'ընես, կը հարցնէ Թորոս :

— Այդ շուները եթէ այդ ձեւով չգսպենք, առեւտուրի գործերնիս չենք կրնար շարունակել, կը վնասեն մեզի... :

— Մենք ալ իրենց կը վնասենք :

— Մենք չենք կրնար, տղաս, անոնք տէր ունին :

— Ո՞վ է անոնց տէրը, կը հարցնէ Թորոս զարմանքով :

— Թուրք կառավարութիւնն է :

— Ուր է մե՛ր կառավարութիւնը :

— Մենք կառավարութիւն չունինք, տղա՛ս :

— Ինչո՞ւ չունինք :

Մահտեսի Վարդավառ կը սրտնեղի Թորոսի այս կերպ հարցումներէն :

— Հիմա չունինք, թերեւս օր մը ունենանք, կ'ըսէ ու կը լռէ, չի պատասխաներ Թորոսի այլ հարցումներուն :

**

1877-ին կը ծագի թրքո-ուս պատերազմը : Թուրք բանակը երկար չի դիմանար, կը բարձրացնէ պարտութեան դրօշը : Պատերազմը կը վերջանայ, սակայն հայութեան վիճակը աւելի կը վատթարանայ : Պարտուած բանակին մնացորդները երբ տուն կը վերադառնան՝ հայութեան համար կը սկսի դժոխային կեանք մը : Թուրքերը կը փորձեն իրենց վրէժը լուծել կեանքներէն : Կիւրիի եւ շրջակայքի հայութիւնը ենթակայ կ'ըլլայ թալանի : Կը խոտանուի, շատեր կը սպաննուին եւ կ'առեւանգուին . . . :

Անդլիական «Թայմզ» թերթին թղթակիցը, որ պատերազմի ատեն Թուրք բանակին մէջ գտնուած է, իր թերթին ղրկած ընդարձակ թղթակցութեան մէջ, վերադարձող զինուորներու գործած ոճիրներու մասին, այսպէս արտայայտուած է. — «Անկարադ եւ Գիւրաքիւ այն բոլոր սարսափները, աւարառութիւնները եւ ռիւսները, որ Գիւրքիւն Հայաստանի մէջ Օսմանեան պարտուած բանակին մնացորդները, իրենց վերադարձի փամբաներուն վրայ . . . » :

Կիւրիցիներէն շատեր ստեղծուած զարհուրելի կացութեան անկարող ըլլալով դիմանալու, կը դադարեն հեռուոր քաղաքներ քիչ մը ապահովութիւն ունենալու յոյսով : Մահտեսի Վարդավառն ալ իր ընտանիքով կը միանայ դադարողներուն եւ կը հաստատուի Եօզրատի մէջ, ու հոն եւս կը սկսի շարունակել իր մանր առեւտուրի գործը :

Պատանի Թորոս Եօզրատի մէջ կը յաճախէ «Վահանեան» դպրոցը, ուր արտակարգ ընդունակութիւն ցոյց կու տայ հայերէնի եւ թուրքերէնի մէջ :

Սակայն հօրը մահէն վերջ իր եղբայրներուն օգնելու համար կը ձգէ դպրոցը :

Թորոսի մայրը, Վառվառէն, Եօզրատի մէջ հանդիստ կեանք չ'ունենար, մանաւանդ իր ամուսնոյն մահէն վերջ գիշեր ցորեկ կ'երագէ Կիւրիցի ուր թողած էր մօտիկ ազգակիանները, որոնց կարօտովը կը մրրկուէր : Թորոս, պաշտելու աստիճան սիրած մօրը գոհացում տալու համար, կը բաժնուի իր եղբայրներէն եւ մօրը հետ կը վերադառնայ Կիւրիցի, հօրը կարողութեան իրեն ինկած բաժինով կը բանայ առեւտրական փոքր խանութ մը : Գործի մէջ բոլորովին առանձինն, Թորոս աւելի մօտէն շփուած կ'ունենայ թուրքերու հետ եւ կը թափանցէ անոնց հայատեաց զգացումներուն, շարութիւնով լեցուն հոգիներուն :

Կարճ ժամանակի ընթացքին Թորոսին ձեռք բերած յաջողութիւնը թուրքերը հաշտ աչքով չեն դիտեր, կը շարանան եւ կը մտադրեն վնասել անոր : Թուրքերու արարքները շատ ծանր կու դան Թորոսին, երբ մանաւանդ թուրք պաշտօնեաներու առջեւ գլուխ խոնարհեցնելու, կաշառք տալու էր՝ գործը շարունակելու համար : Ասոնք սակայն այնքան չէին գայրացներ Թորոսը, որքան թուրքերու յայրատ նայուածքները դէպի հայ իզական սեռը :

Օր մը, խանութին մէջ դռնուող թուրք մը, առեւտուրի համար եկող հայ կնոջ մը դռնակի խօսք կը նետէ: Թորոսի արիւնը գլուխը ցատկելով անզրայարար ձեռքը դրսեւնը կը տանի: Թուրքը կարծելով որ դրսեւնէն զէնք հանել կը փորձէ զինք պատժելու համար, խանութէն դուրս կը փախչի եւ շունչը ոստիկանատունը կ'առնէ, ըսելով որ կեալուր թորոսը իր վրայ զէնք քաշեց: Ոստիկանները կը հասնին, կը կատարեն քննութիւն, եւ սակայն որեւէ զէնք չեն գտներ: Այդքանը արդէն բաւական կ'ըլլայ որ թուրքերը այն աստիճան չարանան, որ թորոս անկարելի գտնէ խանութին շարունակութիւնը: Կը փակէ եւ ատեն մը չ'երեւիր հրապարակին վրայ:

Խանութը փակելէ յետոյ թորոս երկար ատեն անգործ չի մնար:

Կ'որոշէ հօրը նման ըլլալ գիւցաղն շրջիկ առեւտրական: Գիւրին չէր սակայն ոտքով շրջիկ առեւտրական ըլլալը: Կ'ենթարկուի այլատեսակ զըրկանքներու. սակայն կը տոկայ, համբերութեամբ կը տանի բոլորը, մինչեւ որ բաւական յաջողութիւն ձեռք բերելով՝ ի վիճակի կ'ըլլայ ձի մը եւ վեց հարուած մը գնել, իրագործելու համար աւելի հեռաւոր վաճառաչահ քաղաքները երթալու իր ծրագիրը:

Շրջիկ առեւտրականի կեանքը այնքան արագ կը կերպարանափոխէ թորոսը, որ մանկութենէ զինքը ճանչցողները կը դժուարանան հաւատալ թէ Մահաբի Վարդափառի վտիտ ու տխրեղծ մարմնով գաւակն է ան:

Պայծառ օր մը, կէսօրուան մօտերը, թորոս եւ կիւրինցի այլ վաճառականներ գիւղին մօտիկ աղբիւրը իրենց ձիերը կը ջրեն, երբ քանի մը մոլեռանդ թուրքեր վրայ կը հասնին եւ հայհոյանքներով կը փորձեն առաջնութիւն գրաւել: Թորոս տեղի չի տար, կ'արհամարհէ թուրքերու սպառնալիքը եւ կը զգուշացնէ որ բերանին մաքուր պահեն երբ կը խօսին հայերու հետ: Թուրքերը վրան յարձակելով կ'ուզեն «ղաւ մը տալ» այդ «խող» հայուն, որ անգամ մ'ալ բերանը չբանայ: Թորոսի արիւնը գլուխը կը ցատկէ, կը քաշէ վեց հարուածը ու կը փորձէ կրակել, սակայն իր ընկերները անմիջապէս կը միջամտեն եւ կ'արդիւնէն զէնք դործածելէ: Այս դէպքը ելեքորական հոսանքի նման շրջան կ'ընէ թուրք շրջանակին մէջ: Կեալուր մը յանդգնած է զէնք քաշել թուրքի մը վրայ. չեղած չլսուած բան է այդ: Գիւրին թուրքերը զէնքերով, բիրերով, սուրերով եւ տապարներով զինուած կը փութան դէպքին վայրը, բայց թորոս իր սպիտակ ձիուն վրայ է արդէն եւ կայծակի նման կը սուրայ դէպի մօտակայ անառիկ լեռը: Թուրք ամբոխը, ձիաւոր եւ հետիոտն, կը հետապնդէ դայն, բայց երբ մութը կը կոխէ, ետ կը դառնան ձեռնունայն:

Յաջորդ առաւօտ թորոս դուրս կու գայ դիչերած վայրէն, ծպտուած՝ Շապան անուան տակ, կ'անցնի մօտակայ թուրք գիւղը: Գիւրի թուրքերէն կը լսէ դէպքի մասին չափազանցուած ձեռով: Անոնք եւս կատաղած էին կեալուրի մը այդ աստիճան համարձակութենէն: Իսկ ոմանք ալ հայ ըլլալուն կը կասկածէին, չէին հաւատար, ըսելով թէ «ստրուկ հայ մը չի յանդգնիր զէնք գործածել թուրքի մը վրայ»:

Թորոս կը լսէ այս բոլորը եւ անտարբեր կը ձեւացնէ ինքզինքը, մերթինքն ալ համամիտ դռնուկելով անոնց եւ մտքին մէջ կ'որոճայ ընկերքին մասին, վասնզի կը զգայ թէ այլեւս իրեն համար դիւր վերադառնալը վտանգաւոր է...:

Թորոս, իբր շրջուն առեւտրական քանիցս եղած էր Մարզուան ու իր մօտիկ բարեկամ Մուրատէն լսած էր դադանի ընկերութեան մը գոյութեան մասին, որուն նպատակն էր աշխատիլ հայութեան ազատագրութեան համար: Այն ատեն հետաքրքրուած չէր ասկէ աւելին զիտնալու: Մտաբերելով այս պարագան, կը մեկնի Մարզուան տեսակցելու իր բարեկամին հետ:

Մարզուանի մէջ սկանջին կը հասնի դարձեալ Սարու-Գայայի անտառներու հերոս Մինաս Օղլիի ուրիշ մէկ քաջագործութիւնը — Լողման եւ Քիւշիկ Հասան երկու նշանաւոր աւազակներու սպանութիւնը: Թորոս կը զգայ իր մէջ բարի նախանձին զրգռուիլը: Հասնելու համար իր նպատակին կը գնէ հազար փամփուշտ եւ վեց հարուած մը ու կը ներկայանայ իր բարեկամ Մուրատին, կը խնդրէ թախանձագին իրեն օգնել զանոնք յանձնելու Ընկերութեան եւ, եթէ հնարաւոր է, անոր անդամակցիլ: Մուրատ նախ կը մերժէ միջնորդել, սակայն երբ կը տեսնէ Թորոսին հաստատակամութիւնը եւ կը լսէ աղաչանքը, կը ծանօթացնէ Հնչակեան Կուսակցութեան տեղական վարչութեան, որը՝ Ժիրայրի խորհրդով՝ փորձելու համար անոր քաջութիւնն ու հաւատարմութիւնը, թերթերու ցրուելի պաշտօնով կ'ուղարկէ Պողոսի հայաբնակ գիւղերը:

Այդ առաջին քայլին Թորոսի առջեւ կը բացուի արիւնի ճանապարհը բոլորովին անակնկալօրէն: Իրեն յանձնուած միախառն յաջողօրէն կատարելէ վերջ, վերադարձին, Ապտաղի մօտերը, երկու քիւրտերու կը հանդիպի, որոնք կը փորձեն կողոպտել զինք: Թորոս կ'ընդդիմանայ, կը զգուշացնէ զանոնք իրեն ձեռք չըպցնել, եթէ կ'ուզեն ողջ մնալ: Աւազակ քիւրտերը կը ծիծաղին, կը հեղնեն Թորոսին սպառնալիքը եւ աւելի կը մօտենան անոր՝ գէնքերը կրակելու պատրաստ: Թորոս անգամ մ'ալ կը զգուշացնէ, սակայն տեսնելով որ խօսք հասկցողներ չեն, արագօրէն վեց հարուածը քաշելով գետին կը տապալէ մին, միւսը լեղապատառ կը փախչի ու կը կորսուի Այ Տաղի անտառին մէջ:

Թորոս սպաննուած քիւրտին գէնքն ու փամփուշտները կը վերցնէ, իսկ ղիսկը քաշելով մօտիկ ասպառաժի մը ետեւը կը ձգէ ու կը շարունակէ իր ճամբան:

Թորոս վերադառնալով Մարզուան, յաջող իր առաքելութեան մէջ, Հնչակեան Վարչութեան զնահատանքին կ'արժանանայ: Ատկէ օրեր վերջ պաշտօնական ուխտառութիւնը կը կատարուի, կ'արձանագրուի կուսակցութեան՝ նշանակուելով Կազմակերպիչ Մարմնի անդամ:

Պողոսի գիւղը այդ ժամանակ ոչ միայն Կիւրինցի առեւտրականներու կեդրոնն էր, այլ Հնչակեան հայրուկներու, որոնց մէջ ուշադրաւ էին թախսցի Արապ Օղլի Մարդիսը, Փանոսը եւ Կիւլպէնկը, որոնք ծպտուած արձակ համարձակ կը պտտէին՝ կազմակերպելով զարթնող երիտասարդութիւնը:

Թորոսի յանկարծական երեւան դալը եւ կատարած մէկ երկու յանդուրդն զործերը այդ հայրուկներուն ուշադրութիւնը զբաւած էին, որոնք անձկապէս էին շուտով հանդիպիլ անոր: Այդ հանդիպումը կը կարգադրուի Մարզուանի Վարչութեան կողմէ Պրոնճ Գշլա գիւղին մօտիկ ձորի մը մէջ: Հայրենիքի եւ մարդկութեան նուիրուած քաջերու հանդիպումը կ'ըլլայ անհարազատիւօրէն սրտառուչ, կարծես երկար տարիներով իրարու ծանօթներ

եղած ըլլային, որոնք երկար բացակայութենէն յետոյ զիրար կը վերազդանէին: Ուրախութեան արցունքները կը հոսին անոնց աչքերէն: Հոն, Հնչակեան Վարչութեան ներկայութեան, կը կրկնեն իրենց ուխտը՝ հաւատարմօրէն ծառայելու հայութեան:

Ս. Կարապետ վանքը Էնկիւրիէն 160 մղոն հեռու է եւ կը պատկանի Կեսարիոյ: Հայաստանի հին եւ պատմական արժէք ներկայացնող հաստատութիւններէն մին է, շինուած Կեսարիոյ քաղաքէն երեք ժամ հեռաւորութեան վրայ, գրեթէ Ս. Խաչ անունով լերան վրայ:

Ամէն տարի Վարդավառի տօնը այս վանքին մէջ կը կատարուի անօրինակ բազմութեամբ մը ուխտաւորներու, մօտակայ եւ հեռաւոր քաղաքներէ եկած:

«1892 թուի Վարդավառի տօնին էր, կը գրէ Վերակազմեալ Հնչակեան Բարոնդ Օհանեան, որ բախտը ունեցայ հանդիպելու «Չելլօ»ներուն, Ս. Կարապետի վանքին մէջ: Այն տարին Մարզուանէն, Սեբաստիայէն, Ամասիայէն, նոյնիսկ Սամսոնէն ու Ջէյթունէն ուխտաւորներ խումբ խումբ դիմած էին հոն, ու անոնց թիւը սովորական տարիներու կրկինը եղած էր: Մասնաւորապէս յեղափոխական երիտասարդութիւնը իրար ճանչնալու համար ժամադրութիւն տուած էր Ս. Կարապետի տօնին:

«Վանքին պարտէզը նստած էինք քսանի չափ երիտասարդներ, խումբ խումբ կազմած: Տեսարանը որուն ներկայ եղայ անմոռանալի է ինձ համար այս պահուն իսկ, հակառակ որ աւելի քան չորս տասնեակ տարիներ անցած են այն օրէն ի վեր: Այդ օրը կը նմանէր աղուոր անուշ երազի մը, որ պիտի ուղէի երբեք չվերջանար: Ես դեռ յեղափոխական մը չէի, թերեւս անոր համար ալ աւելի կը սքանչանայի այդ ծաղիկ երիտասարդութեան վրայ: Իրենց լազի հազուատներուն մէջ առնական, համակ սպառազէն, ոսկեհիւս պաշտօնները խրոխտօրէն դէպի ձախ հակած, ցեղին ծառայումը կը ներկայացընէին անոնք: Անոնցմէ սմանք ունեցած էին արդէն ասպատակային քաջագործութիւններ: Ամէնքն ալ կը սպասէին Մեծ «Չելլօ»ին (Թորոս Ծառուկեանին), որ խոստացած էր ինչ որ ալ պատահի, անպայման այցելել վանքը:

«Կէս օրի մօտ է, ահա հեռուէն կ'երեւին քանի մը ձիաւորներ: Անոնք են: Ամէն ոք ոտքի վրայ: Անոնք, հսկաները Հայ Ընդվզումի, անվախ, անվեհեր կը յառաջանան ձի խաղցնելով, իբր թէ հարսանիքի կ'երթան...:

«Բողոքակ կը կազմուի շուրջերնին: Եւգոկիոյ վարդ օղիի բաժակները կը բարձրանան եւ մեր հայդուկներուն ձայնն ալ միեւնոյն ատեն կը բարձրանայ: Մաղթանք մըն է ամբողջ հայութեան, մաղթանքը նուիրագործուած «Չելլօ»ի բերնով:

«Կեցցէ Խրիմեան Հայրիկ պատուական,
Թող սատկի Սուրբան Ապտիւլ Համիտ խան»:

«Ու վանքի պահպանութեան համար շրկուած ոստիկանները, սմբած, մէկ կողմ քաշուած սուրճ կը խմեն...:

«Իրիկնամուտին Նիրդէի կողմէն եկող նոր ձիաւոր-ոստիկաններ կը նշմարուին: Ամէն ոք կ'ուզէ կռուիլ: Բայց այդպէս չէր մտածեր Թորոս:

«Իր կտրուկ հրամանն էր, տեղերնէդ մի՛ շարժիք, մեր դորձը մեզի ձգեցէք, կիները, տղաքը վտանգելու իրաւունք չունիք...:

«Այդ երջանիկ օրը աւաղ իր վաղորդայնը պիտի չունենար: Սեբաստա-

ցի պառու մայրիկ մը, ի տես այս ամենուն «Աստուած չար աչքէ, չար նա-
դարէ պահէ տղաքը» բացազանչութիւնը դեռ ականջիս կը հնչէ» : (Պատմ.
Հայ Կեանքիս) :

Ու «Ձեզ»ները — Թորոս Ծառուկեան, Կիւլպէնի Բարսեղեան, Միրի-
ճան Խանապախեան, Փանոս Եաղուպեան եւ Տիչլէկ Յովհաննէս Արզուման-
եան կ'ստպատակեն իրենց ձիերը եկողներու ուղղութեամբ :

Հեռուէն եկողները տեսնելով վանքին կողմէն դէպի զիրենք արշաւող
ձիււորները, կը փոխեն իրենց ուղղութիւնը եւ կ'անհետանան մօտիկ ձորին
մէջ . . . :

**

Յաջորդ օրը Կեսարիոյ ոստիկանատան մէջ արտակարգ իրարանցում
մը կը տիրէր : Լրտեսները ոստիկանապետին իմացուցած էին Թորոսին եւ
ընկերներուն ներկայութիւնը վանքին մէջ : Ոստիկանապետը կատրած կը
պռուար ոստիկան զինուորներուն երեսին .

— Ինչքա՛ն կոյր եղած էք, որ չէք տեսած այդ սրիկաները եւ ձերբա-
կալած : Տէրութեան հացը կ'ուտէք եւ սակայն անոր թշնամիներուն աչք կը
դոցէք, շան սատակ չէք ըներ դանոնք իրենց տեղը :

— Մենք տէրութեան թշնամի Փէտայիներ չտեսանք վանքը հաւաք-
ուող մեծ բազմութեան մէջ, կ'ըսէ տասնապետը :

— Ինչպէ՞ս թէ չէք տեսեր : Որո՞նք էին հինգ զինեալ ձիււորները, կը
ճշայ ոստիկանապետը եւ ապտակը կ'իջեցնէ տասնապետի երեսին :

— Անոնք լազեր էին, կը պատասխանէ խղճալի ձայնով տասնապետը
եւ ձեռքը կը տանի երեսին :

— Լազերը ի՞նչ դործ ունին կեալուրներուն սրբավայրը : Ինչո՞ւ չէք
ըսեր թէ նապաստակներ էք բոլորդ ալ, կ'ըսէ ոստիկանապետը :

«Ձեզ»ներու — Թորոսի եւ իր ընկերներու այդ կողմերը երեւնալուն
յուրը չորս կողմը արձագանդած էր :

Ձերքէզ հայտեաց աւազակը, Խուսրեֆ Փաշա, իր մարդոցմով աճա-
պարած էր Սեբաստիայէն ինքզինքը Կեսարիոյ ոստիկանութեան տրամադրու-
թեան տակ դնելու, ձերբակալելու համար Թորոսը եւ ընկերները, լսած ըլ-
լալով, որ անոնք անցած են Պալասի դաշտը : Ոստիկանապետը ոչ միայն կը
համաձայնի Ձերքէզի առաջարկին, ընկերացնելով անոր եւ երկու տասնեակ
ոստիկան-զինուորներու, այլեւ կը ձերբակալէ վանքը ներկայ եղող երիտա-
սարդներէն շատերը, որոնք որպէս թէ դիտմամբ ոստիկաններու ուշադրու-
թիւնը այլ կողմ կեդրոնացուցած են եւ օղի հրամցուցած, որ Թորոսն ու ըն-
կերները ազատ եւ անխռով ման դան բազմութեան մէջ :

Թուրք հասարակութեան մէջ դէպքի մասին այլանդակ, առասպելա-
կան զրոյցներ կը սկսին շրջան ընել : Ծատեր կը պատմեն թէ Փէտայիները
խրոխտօրէն սպառնացած են ոստիկաններուն, որ ներկաներու հանդիստը
խանդարող դէպքերու տեղի չտան, աչալուրջ հսկեն : Ու ոստիկանները, սար-
սափահար Փէտայիներու սպառնալիքէն, հլու հպատակ, հսկած են ժողո-
վուրդի ապահովութեան :

Թորոսին անձանօթ չէր կեսարլոյ ոստիկանապետի արտօնութեամբ խուսրեւի Փաշայի իր դէմ դուրս գալը: Ինքն ալ կը բազմար հանդիպիլ զինք հետապնդողին, որուն ոճիրներուն գիտակ էր: Բայց կ'ուզէր ոստիկանապետին հաշիւը կարգադրել նախ: Մութ գիշեր մը՝ ամէն կարգադրութիւն ընելով՝ Կիւլպէնկի հետ կը մտնեն ոստիկանապետին տունը եւ խեղդամահ կ'ընեն զայն: Եւ որպէսզի հայերուն վրայ չկասկածին, ոստիկանապետին հակառակորդ եւ հայատեաց Քիւրտ Հասանին վերարեբեալ առարկայ մը կը ձգեն սենեակը ու կը հեռանան:

Յաջորդ օրը կառավարական շրջանակները իրար կ'անցնին: Հայերը լայն շունչ մը կը քաշեն: Քիւրտ Հասանը կը ձերբակալուի ու կը բանտարկուի որպէս մարդասպան:

Այդ գէպէն շաբաթ մը վերջ, արեւածագին, Պալասի մօտերը Թորոս եւ Կիւլպէնկ կը նշմարեն խումբ մը մարդիկ: Հեռադիտակով կը նշմարեն որ աւազակ խուսրեւի Փաշան եւ իր մարդիկն են, իրենց առաջնորդ ունենալով Կիւրինցի Ահմէտ Պէյ կոչուող անպատիւ երիտասարդը:

Կեմերէկէն ոչ շատ հեռու Գարա-Գէօլ հայաբնակ գիւղի հարաւային կողմի բլուրին վրայ կանդ կ'առնեն Թորոս եւ Կիւլպէնկ: Աւազակ խուսրեւի հեռուէն կը նշմարէ երկու ձիաւորներ, որոնց գէնքերը արեւի ճառագայթներուն կը փայլէին: Երկուստեք զիրար ճանչնալով հրացանածղութիւնը կը սկսի եւ կը շարունակուի մօտ երկու ժամ: Աւազակ խուսրեւի մարդոց շարքը կը սկսի նօսրանալ, ոմանք կը գիմեն փախուստի: Աւազակը ինքն ալ կ'ծիկը կը դնէ, երբ թեւէն կը վիրաւորուի:

Թորոս եւ Կիւլպէնկ չեն հետապնդեր, այլ կ'անցնին մօտակայ հայ գիւղը հանգստանալու: Տեղեկանալով որ գիւղին մէջ կայ երիտասարդութիւն մը, անորոճ չեն նստիր, ձեռք կ'առնեն կազմակերպչական դործը, կը խօսին հայութեան թշուառ վիճակին մասին եւ կը շեշտեն ինքնապաշտպանութեան պէտքը: «Թուրքերն ու քիւրտերը անպատիժ կը յափշտակեն, կը դողնան ձեր իրաւունքը, նոյնիսկ կը սպաննեն ձեզ, կը խօսի Թորոս պարզ, անոնց հասկընալի գիւղական լեզուով, բայց դուք ձայն չէք հաներ, դարձած էք ստրուկներ: Անոնք փարած իրենց գէնքին, կ'ապրին անաշխատ, ձեր քրտինքով: Դուք ալ փարեցէք գէնքին, պաշտպանելու համար ձեր իրաւունքը: Անոնք քաջ են՝ երբ դուք անդէն էք, չէք փորձեր պաշտպանել ձեզ: Դուք եւս ունեցէք գէնք՝ անոնք պիտի դառնան նապաստակներ: Ձէնք դորձածել սորվեցէ՛ք ոչ թէ ուրիշներու իրաւունքը յափշտակելու, ձեզմէ տկարները նեղելու, այլ դուք ձեզ պաշտպանելու համար: Ինքնապաշտպանութիւնը սուրբ է, Աստուծոյ լոկ հաճելի: Սիրեցէք զիրար Եզրօր նման, եղէք նեցուկ միմեանց, բայց մի մոռնաք, ունեցէք գէնք»:

Երիտասարդութիւնը, յափշտակուած Թորոսի խօսքերէն կ'ընդառաջէ հիմը դնելու Հնչակեան Մասնաճիւղի մը, որուն գէնք հայթայթելու դործը կը ստանձնեն Թորոս եւ Կիւլպէնկ:

Երեմիա Մարտիկեան, Սեբաստիոյ Ղարակոլ գիւղացի, կը գրէ.— «Իրիկուն մը կնոջս մեծ մայրիկը, Սառա տուտուն, երբ մենք կը խօսէինք յեղափոխականներու մասին. «Ա՛խ» մը քաշելով ըսաւ.— «Կտրիճ յեղափոխականն'ըր՝ Ձեւոն եւ իր ընկերներն էին, որ թուրքերը կը դողացնէին: Իրիկուն մը երկու հատ Էշխիաներ եկան մեր տունը ամուսինս տեսնելու:

Ի՞նչ գեղեցկատեսիլ երիտասարդներ էին. վրանին-դուխնին զէնքեր եւ փամփշտակալներ — կայծ ու կրակ: Քանի մը օր մեր տունը կեցան: Ամուսինս եղբօր նման կը գուրգուրար անոնց վրայ: Չեմ գիտեր ո՞ր չար մարդը ոստիկանութեան լուր տուած էր: Մեր տունը պաշարուեցաւ: Այդ անվախ երիտասարդները ձիերը հեծնելնին ու ոստիկանական շղթան կտրելնին մէկ ըրին, ու անցան դիմացի լեռը: Ոստիկանները հետեւեցան անոնց, բայց շուտով ետ վերադարձան ըսելով թէ չտեսանք: Ոստիկանին մէկը, օրեր վերջ, իր բարեկամին ըսած էր. «Տեսանք Էշխանները, շատ հեռու էին, սակայն անոնց զնգակները երբ սկսան վճլտալ մեր ականջներուն տակ, վախերնուս վերադարձանք»:

«Այդ դէպքէն երկու շաբաթ վերջ Չորախին Չորին մէջ կատարուեցաւ դէպք մը որ թուրքերը սարսափեցուց: Պետական Բոստան ձորին մէջ կը մտնէ, անմիջապէս կը պաշարուի: Վեց եօթը թուրքեր իրենց վախէն կը սմբին, չեն դիմադրեր: Պաշարողները դրամի պարկը կ'առնեն եւ կը հեռանան: Օրեր վերջ ամուսինէս իմացայ որ բոստան դարնողները եղած են թորոս եւ Կիւլպէնի եւ դրամը բերեր թուրք ու հայ խեղճ դիւղայիներուն բաժներ են:

«Թուրք աղքատ հասարակութիւնը շատ կը յարգէր զանոնք, յաճախ աջակից կ'ըլլար անոնց որ ոստիկան-դինուորներու ձեռքը չանցնին:

«Հայութեան պաշտպան յեղափոխականները ատոնք էին... պաշտելի հողիներ...»:

1892-ի ամառնային օր մը, կէս օրը անց, թորոս եւ Կիւլպէնի դարձեալ կառավարական եւ Խուսրեվ աւազակի ուժերուն դէմ յանդիման կու գան Մարզուանի գաւառին մէջ, Տալչան Տաղի լեռներուն մօտերը:

Թորոս եւ Կիւլպէնի անցած էին այդ կողմերը քիչ մը հանգստանալու համար, եւ անտեղեակ՝ աւազակին եւ իր մարդոց այդ կողմերը դանուելուն: Բաւական հանգստացած երբ կը պատրաստուէին մեկնելու, իրենց դէմ կը գտնեն բռնութեան ուժերը, բայց չեն կորսնցներ իրենց պաղարխութիւնը. անմիջապէս կ'որոշեն ընելիքնին: Իրարմէ կը հեռանան քիչ մը եւ գիրք կը բռնեն:

Յայտնի էր որ աւազակին մարդիկը գիտակ էին երկու «Ձեւո»ներու այդ վայրը դանուելուն, վասնզի խիստ զգուշութեամբ կը շարժէին:

Հայութեան խումբերու փորձառութիւնը եղած էր թշնամին յանկարծակիի բերել համազարկերով՝ խուճապի մատնելու համար զայն: Այդպէս ալ կ'ընեն երբ անոնք կը մօտենան: Խուսրեվ Փաշան եւ իր հրամանին տակ եղողները յանկարծակիի կու գան: Երկուստեք հրացանաձգութիւնը կ'ըլլայ սաստիկ, սարերն ու ձորերը թանձր մուխով կը ծածկուին: Թորոս եւ Կիւլպէնի թէեւ չորս կողմէն պաշարուած, բայց իրենց տրամադրութիւնը կը մնայ բարձր: Շուտով կը հաստատեն որ թշնամին շարքերը կը նօսրանան: Գիշերը, իր թանձր մութով վերջ կը դնէ հրացանաձգութեան երկուստեք:

Երկու «Ձեւո»ները կ'որոշեն, օգտուելով մութէն, կտրել պաշարման շղթան եւ անցնիլ Ադ Տաղի անտառները:

Առաւօտը հազիւ ճեղքուած՝ Խուսրեվ Փաշայի մարդիկը կը սկսին սեղմել պաշարման շղթան: Հրացանները կ'որոտան: Մեծ կ'ըլլայ զարմանքնին, երբ փոխադարձող չկայ: Կը սկսին ամէն կողմ զգոյշ խուզարկութեան, սակայն, որեւէ հետք չեն կրնար գտնել...: «Թորոս անհպելի է», կը փսփսան իրարու:

Այդ Տաղի ապահով լեռներուն մէջ քանի մը օր հանդստանալէ յետոյ, թորոս կը Կիւլպէնկ կ'ուղղուին դէպի Աստղիկ Լեռը⁽¹⁾: Ճանապարհին կը հանդիպին քանի մը թուրք եւ քիւրտ զիւղացիներու, որոնք իրենց տաք խօսակցութեանց ընթացքին «Ձելլօ» անունը կ'արտասանեն: Հետաքրքրուած կը մօտենան անոնց:

— Ո՞վ է այդ «Ձելլօ»ն, որու մասին կը խօսիք, կը հարցնէ թորոս:

— Ուրեմն չէ՞ք լսած երեք օր առաջ պատահած դէպքը Տավշան Տաղի լեռներուն մէջ, կը պատասխանեն:

— Ոչ: Ի՞նչ է պատահեր, կը հարցնէ Կիւլպէնկ, բանէ մը լուր չունեցողի նման:

— Կառավարութեան զինուորները կռուի կը բռնուին «Ձելլօ» աւազակին հետ, շատ մը զինուորներ կը սպաննուին, իսկ հրամանատար փաշան ոտքէն կը վերաւորուի ծանրօրէն:

— Դուք կը ճանչնա՞ք «Ձելլօ»ն, կը հարցնէ թորոս:

— Ոչ, չենք ճանչնար, կը պատասխանեն:

— Ան ձեզի վնաս մը հասցուցե՞ր է:

— Ոչ: Բայց կ'ըսեն, որ ան թշնամի է մեր կառավարութեան:

— Շատ շիտակ է: Ան թշնամի է բոլոր անոնց որ ժողովուրդը կը կեղեքեն, անոնց իրաւունքները կը յափշտակեն եւ կ'ապրին աղայի պէս, առանց աշխատելու: «Ձելլօ»ն ձեզի նմաններու դէմ որեւէ բան չունի, ընդհակառակը ան ձեզ կը պաշտպանէ:

— Մենք ալ այդպէս բան մը լսած ենք: Բայց ան «Հինչակ» է կ'ըսեն:

— Բայց ձեզի ի՞նչ վնաս ունի անոր «Հինչակ» ըլլալը, կը հարցնէ թորոս:

— Կ'ըսեն որ «Հինչակ»ները ազատութիւն, անկախ Հայաստան կ'ուզեն մեր վրայ իշխելու, մեզ իրենց դերի դարձնելու համար:

— Մի հաւատաք այդ ըստածներուն, ոչ թորոսը եւ ոչ ալ «Հինչակ»ը այդպիսի բան չեն մտածեր, անոնք կ'աշխատին որ այս երկրին մէջ ապրողները — թուրք, քիւրտ, հայ եւ այլ ժողովուրդները — իրարու հետ համերաշխ եւ սիրով ապրին, իրարու օգնեն, ըլլան երջանիկ: Այս երկրին մէջ հարուստները եւ կառավարական մարդիկ առանց աշխատելու կ'ապրին, իսկ դուք դիշեր ցերեկ կը ճգնիք, սակայն շատ անգամ անօթի կը մնաք: «Ձելլօ»ն եւ իր ընկերները աւազակներ չեն, բարի մարդիկ են եւ կը սիրեն ձեզ:

Եւ իւրաքանչիւրի ձեռքին մէջ կը դնէ մէկ-մէկ մէճիա դրամ ըսելով:

— Ասիկա նուէր է ձեզի «Ձելլօ»ին կողմէն:

Գիւղացիները, դրամները իրենց ձեռքերուն մէջ, չեն հաւատար տեսածնուն, երազ կը թուի, բայց շուտով կ'արթննան երազէն, եւ երբ շնորհակալութիւն յայտնելու կ'ըլլան, զարմանքով կը տեսնեն անոնց հեռացած ըլլալը:

Թորոսի այսպիսի մեծագործութիւնները, որոնք կը մեծցնէին իր ժողովրդականութիւնը, շատ եղած են:

(1) Սեբաստիա քաղաքէն մէկ օրուայ հեռաւորութեամբ վրայ է Աստղիկ լեռը, որ 3 հազար ութ դարձ է: Այդ լեռնէն կը բխի Աստղիկ գետը, եւ լեռը կը կոչուի Աստղիկ: Այս լեռը ունի մէկէ աւելի գագաթներ. միոյն վրայ կայ աւերակ բերդ մը, ուր ժիրայր եւ «Ձելլօ»ները իրարու կը հանդիպին եղբր յամախ:

Սերաստրոյ Ենիկան գիւղէն զիւղացի մը կը պատմէ հետեւեալը.— «Մթառուան եղանակին, հունձքի օրերուն, հինգ ձիաւորներ կանդ առին մեր քով եւ հրամայեցին, որ բոլոր հնձուորները՝ հայ, թուրք եւ քիւրտ՝ հաւաքուին: Երբ բոլորն ալ մէկտեղուեցան, իրենցմէ մին հարցուց թէ ինչպէ՞ս է մեր ապրելակերպը: Մեր բոլորին լուսթենէն հասկցաւ որ շատ վատ է: Բացաւ պայուսակը եւ բոլորիս ալ, առանց բացատրութեան, մէկ մէկ արծաթ մէճիտ տալով ըսաւ. «պուսա տէրլէր «Ձեյլօ» մէքէլիկի»: — (Ասոր կ'ըսեն Ձեյլոյի դահեկան):

**

Յաջորդ օրը արեւը շատ բարկ էր: Դաշտային աշխատաւորները ծառերու շուքին տակ հաւաքուած էին զովանալու: Դաշտը գրեթէ ամայացած էր: Թորոս եւ Կիւլպէնիկ Աստղիկ Լերան մօտերը բոլորովին անակնկալօրէն կը հանդիպին Մխիթար Տէր Նշանեանին եւ Միհրան Ձէնկիւրճեանին⁽¹⁾, որոնք տեղեկանալով որ Չորումի հրէշ ոստիկանապետը իր մարդոցմով Ձէլպէլի անցքէն անցնելու էին այդ օրը, եկած էին հաշիւը կարգադրելու:

Թորոսին անձանօթ չէին այդ հրէշին դործած ոճիրները. վաղուց կը հետապնդէր զայն, բայց պատահութիւնը չէր ներկայացած այդքան մօտ ըլլալու անոր:

Անմիջապէս հազորակցութեան կը նստին եւ կ'որոշեն ընելիքներն: Պէտք չէ որ կիրճէն դուրս դայ ողջ: Այս կ'ըլլայ անոնց վճռական որոշումը:

Յաջորդ օրը արեւը հորիզոնին վրայ նոր բարձրացած, Թորոս հեռադիտակով կը նշմարէ իրենց սպասած մարդոց կիրճէն ներս մտնելը: Հազիւ թէ կիրճին կէսը հասած՝ զինուորները թաղարդուած ըլլալնին կը զգան:

— Ձէնքերնիդ վա՛ր, կը գոռայ Թորոս:

Ոստիկանապետին հրամանով զինուորները կը փորձեն ընդդիմանալ, սակայն «Ձեյլօ»ները թոյլ չեն տար, անընդհատ կը կրակեն, առաջին պատահութեամբ իսկ դետին փռելով հրամանատարը — ոստիկանապետը: Ձէնուորները տեսնելով իրենց պետին սպաննուելը, կը սարսափին, կը դիմեն փախուստի, հակառակ դետին փոռուած կիսամեռ իրենց ընկերներու աղաչանքներուն:

«Ձեյլօ»ները հասած ըլլալով իրենց նպատակին, չեն հետապնդեր փախչողները:

Կռիւէն յետոյ յայտնի կ'ըլլայ սակայն որ Կիւլպէնիկի ձին առջեւի ոտքէն վիրաւորուած՝ չի կրնար արագ ընթանալ: Ատիկա խոշոր հարուած մըն էր Կիւլպէնիկին համար, որովհետեւ իր ձին իր անձին նման կը սիրէր, կը գուրդուրար վրան: Բայց պէտք էր ամապարել հեռանալ դէպքի վայրէն: Դէպի ձախ ուղղուելով անտառին խիտ մասին մէջ կանդ կ'առնեն, սպասելով որ մութը օգնութեան հասնի...:

Յաջորդ օրը, այդարացէն լուռ, երբ կը պատրաստուէին մեկնել, կը նկատեն որ ձին անկարող է ոտքի կանգնելու, մահամերձ վիճակ մը ունի: Ամէնքն ալ կը տխրին: Կիւլպէնիկ չի կրնար զսպել իր արտասուքը: Պէտք էր

(1) Այս երկու հերոսները, որ Մարգարանի բանտէն փախուստ տալով ապաստանած էին այդ կողմերը եւ ունեցան հերոսական գործունէութիւն, 1893 Սեպտ. 8-ին կը նահատակուին Մարգարանի մէջ:

սակայն հեռանալ թրջական նոր ուժեր հասնելէ առաջ: Կիւլպէնկ՝ ճարահատ՝ կը համբուրէ ճիւղն ճակատը եւ երկու կապար տեղաւորելով անոր զանկին մէջ կը հետեւի ընկերներուն...:

**

Ընկ. Ս. Ճիւլանեան իր «պատանեկան յուշեր»ուն մէջ կը գրէ. — «Օր մը, շատ լաւ կը յիշեմ, մեր գիւղը, Սէօյկիւրդլու, ոստիկան զինուորներով լեցուած էր, վասնզի գրոյց շրջած էր թէ «Չեւո»ները պիտի հանդիպին: Ո՞վ հազորդած էր լուրը, ոչ ոք գիտէր: Ոստիկանապետը իջեւանած էր Տ. Կարապետ Քհնյ.ի տունը, իսկ զինուորները դիրք բռնած էին գիւղին ամէն մէկ անկիւնը: Հայրս ալ կանչած էին Տէր Հօր տունը: Հայրս եւ Տէր Հայրը կը ջանային համոզել ոստիկանապետը, թէ լուրը անհիմն է: «Չեւո»ներէն ոչ մէկը գիւղ հանդիպած է որեւէ ատեն: Ոստիկանապետը չէր համոզուեր ըսուածներուն, կը յոխորտար, որ լսածը ճիշդ է եւ եկած է անմոռանալի դաս մը տալու անոնց:

«Հայրս որ Տէր Հօրմէն աւելի համարձակ էր թուրքերու առջեւ, ոստիկանապետին կ'ըսէ. — «Չեւո»ներու համար կ'ըսեն թէ միշտ ծպտուած կը պտտին եւ ոչ ոք կարող է ճանչնալ դանոնք: Թերեւս զինուորական հազուա-տով անոնք զինուորներու մէջ են, ի հարկին խփելու համար ձեզ՝ ձեր կրոնակէն»: Ոստիկանապետին օգնականը ներկայ ըլլալով խօսակցութեան, կ'աւելցնէ. — «Ես ալ լսած եմ «Չեւո»ներու մասին այդպիսի պատմութիւններ», եւ կ'ընէ Աւետիք Տէրէսի կոտլին պատմութիւնը: «Չեւո»ներու արձակած զնդակներէն եւ ոչ մէկը վրիպեցաւ, մեր զինուորներու մեծ մասը քանի մը վայրկեանէն մահացան: Կարծես աներեւոյթ էակներ ըլլային, յանկարծ կ'անհետանային եւ յանկարծ երեւան դալով մեր կոնակէն կը հարուածէին: Կատաղի դայլերու նման էին, եւ սակայն միեւնոյն ատեն գթոտ, բարեսիրտ էին, որովհետեւ նախ մեզի քանիցս ազդարարեցին որ դուք բռնութեան գոհեր էք, հետեւաբար անմեղներ, չենք ուզեր ձեր արիւնը թափել, եթէ մեզ չստիպէք: Ասկայն մեր հարիւրապետը անխոհեմ դտնուեցաւ եւ հրաման ըրաւ կրակելու, որուն հետեւանքը եղաւ մեր չարաչար պարտութիւնը, ահաւոր կորուստը»:

Ոստիկանապետը սարսափով լսելով հօրս եւ զինուորին պատմութիւնները, ոտքի կ'ելլէ եւ խօսքը հօրս եւ Տէր Հօր ուղղելով կ'ըսէ. — «Քանի որ դուք կ'ըսէք թէ «Չեւո»ները հոս չեն հանդիպիր, կը հաւատամ ձեր խօսքին, զինուորներս հաւաքած կը մեկնիմ»:

«Նոյն օրն իսկ ոստիկանապետը իրեններով կծիկը կը դնէ: Յաջորդ օրը «Չեւո»ները կ'երեւին մեր գիւղին հիւսիս-արեւմտեան կողին վրայ Կէօլ Պէլէյին ըսուած տեղը, ուր կար պաղուկ ջուր մը, լճածեւ: Հայրս ծանօթ ըլլալով անոնց, կը հանդիպի ու կը հազորդէ հարկ եղած տեղեկութիւնները, եւ ոստիկանապետին ո'ր ճամբով վերադառնալը»:

**

Հայրենիքի ազատութեան նուիրուած Հնչակեան հայդուկներուն համար կային կանոններ, անգիր հասկացողութիւններ թէ՛ կոտլի տեսակէտէն եւ թէ՛ անոնց ասպրեակերպին մասին: Այդ անգիր հասկացողութիւններէն

մէկն էր այն՝ որ անոնք պիտի չամուսնանային: Թորոսի ասպատակային կեանքը սակայն անոր մէջ յառաջացուցած ըլլալով ծայրայեղ յանձնապաստանութիւն, իր անձը կը նկատէր անհպելի, հետեւաբար յանդգնութիւնը կ'ունենայ խախտել այդ հասկացողութիւնը եւ նշանուիլ գեղեցիկ օրիորդի մը — էլմաս Ծառուկեանի հետ:

Եթէ այդ հասկացողութիւնը խախտողը ուրիշ մը ըլլար Թորոսի տեղ, թերեւս պատժուէր, կազմակերպութենէն հեռացուէր. բայց զիւրին չէր այդպիսի պատիժ մը տնօրինել Թորոսի համար:

Աղէտաբեր այդ քայլը գէնքի ընկերները կը ջանան արգելել, բայց Թորոս, խառնուածքով յամառ, չ'անսար ընկերներու խորհուրդին եւ կ'աժուանանայ 1893ի ձմեռուան առաջին ամսուն, երբ համասարած ձերբակալութիւնները սկսած էին, որպէս հետեւանք 1892 Դեկտեմբեր 25ին, Տիշէկ Յովհաննէսի ձեռքով, Փոքր Հայքի 82 քաղաքներու մէջ թուրքերուն ցրուած հետեւեալ յայտարարութեան.

«Օսմանցիներ,»

«Հասել եմ Ապտիւլ Համիտ բռնակալի քաղաքութեան վերջին օրերը, որ անպատուելի է իսլամութեան անունը եւ կեղտոտել Օսմանի գահը:

«Այդ բռնակալը յափշտակել է կայսրութիւնը եւ անբել է մեր սիրելի հայրենիքը, եւ իրեն կառավարութեան գլուխը պահելու համար՝ մեր ամենալաւ հայրենասէրներին արիւնն է հոսեցնում:

«Այդ գործերի համար վրէժխնդրութեան ձայնը բարձրացել է մինչեւ երկինքի:

«Գործելու ժամը հասել է: Իսլամի միլիոնաւոր հաւատարիմները, որ ազատ կերպով ու առաջդիմելով ապրում են մէկ այլ, ուժեղ տէրութեան ձեռքի տակ, գալիս են մեզ օգնութեան:

«Եղէ՛ք քաջարի»:

Եօզդատի կառավարութիւնը սարսափած այդ յայտարարութենէն, եւ կասկածելով թէ հայերու դործ է այդ, կը սկսի հագարաւոր հայեր լեցնել բանտերը եւ զանոնք խոստովանեցնելու համար ահուելի տանջանքներու ենթարկել: Իսկ տղէտ, մոլեռանդ թուրք ամբոխը կառավարութեան մեղսակցութեամբ աւարի կու տայ եւ սպաննութիւններ կը կատարէ կեսարիոյ մօտիկ հայ գիւղերու մէջ: Ձերբակալուած եւ բանտարկուած էին բոլոր յայտնի հայ անձնաւորութիւնները:

Կիւրինի մէջ կացութիւնը տարբեր չէր: Գերազրգուած թուրքեր, որոնց մէջ կային կառավարութեան մարդիկ, հայ վաճառականները կողոպտեր եւ գիւղէն քշեր էին: Շիրվան Ղազարը եւ իր ընկերները Պոզոխի գիւղերուն մէջ սպաննուեր էին: Իսկ Հալաճեան Թորոս քաջ երիտասարդը չարաչար խեղդած էին Սարը Ղչլայի ու Ռւչուի գիւղի մէջտեղը: Նոյնպէս Կէտիկ-Օվասիի հայ բնակչութիւնը չարաչար խոչտանդուած էր:

Ձերբակալուած էին արդէն «Ձէլլօ»ներէն Կիւլպէնի, Փանոս, Միւրիւջան եւ Տիշէկ Յովհաննէն:

Թորոս լսելով հանդերձ այս բոլորը, մանաւանդ իր չորս ընկերներուն ձերբակալուելը, կ'անտեսէ իրեն եղած ամէն խորհուրդ եւ խնդրանք — հեռանալ ընտանեկան տունէն եւ ապահով վայր մը անցնել — դուրս կու գայ, ծպտուած, Կիւրինի շուկան: Իր չար բախտէն կը ճանչցուի յայտնի մասնիչ-

լրտես էհմալ Օլլի Համբարէն, որը անմիջապէս լուր տալով սատիկանու—
Թեան կը ձերբակալուի, կ'առնուի շլթաներու ներքեւ ու կը նետուի բանտը:
Այդ տեղի կ'ունենայ 1893 փետրուար 17-ին:

**

Թորոս, Գաղատիոյ բանտէն, դեռ դատավարութիւնը չսկսած, կը դրէ
ճեռուեալ նամակը իւր ընկերներուն.—

Սիրելի ընկերներ,

Կասկածս կ'իրականայ: Բանտապահներէն մէկը, որ բան մը չի պահեր
ինձմէ, այս կէսօրին ըստ քէ գիշերը սաստիկ հրամաններ հասած են Պոլի-
սէն, քէ ատանց հահեմատ պէտք է մէկ քանիներ կախուի, եւ մնացեալները
ախարուին հեռաւոր վայրեր: Ինձ համար յայտնի էր այս վախճանը: Հիմա
կեանքիս վերջին ժամերը կը մօտենան. կը վստահեցնեմ ձեզ որ պապարիւն
կերպով կը դիտեմ այս վախճանը. սա գարմանալի չէ. արդէն հաշուի մէջ էր
ինձ եւ իմ ընկերներու համար: Բայց ես աւելի գործելու փառքը կ'ուզէի ժա-
ռանգել. քիչ գործեցի, ահա միակ ցաւս: Ժողովուրդին ծառայելու ջերմ փա-
փաքներս չյագեցան: Ցաւս քող մարի շունչիս հետ. փափաքներս կը կտակեմ
ընկերներուս: Ներկային վրայ չեմ խորհիր: Վերջին ակնարկով մը անցեալը
կը տեսնեմ առջեւս պատկերացած, լեռները, անտառները, արտերը, գիւղերը,
որ այնքան մտերիմ են ինձ...: Ա՛յս, իմ կռիւներս... հայդուկային կեանք
իր հանոյքներով, իր տագնապներով կը շարունակեմ աչքիս առջեւ...: Նայեալէս
կը տեսնեմ իմ բազմաթիւ սիրական հայ գիւղացիներս, որոնց օգտակար ըլլա-
լուս համար սրտանց ուրախ եմ: Գիտեմ, ապագային յոյսերս պիտի կատար-
ուին անշուշտ: Կախադանին տակէն կարծես աւելի պարզ կը տեսնեմ մեր ցան-
կացած առաւօտին արշալոյսը. այն համոզումս ալ միշտ կը մնայ, որ նահա-
տակներու արիւնով միայն հայ ժողովուրդը կրնայ թունելու նոր, բախտաւոր
կեանք մը: Այդ կեանքին համար որքան արիւն քափուի՞ 7 ֆիչ է: Մեր ուզած-
ները օր մը անպատեհառ պիտի իրականանան. ժողովուրդը, մղուած իր քր-
ուառուրեանէն՝ պիտի շարժի միշտ, մինչեւ որ նոր կեանք մը ձեռք բերէ,
միայն քէ անոր սրտոտ, խելացի առաջնորդներ պէտք են. այդ ալ դուք պիտի
ըլլաք: Մի մտնաք ձեր թորոսի այդ կտակը:

«Ուրախ եմ որ միւս ընկերներս կը պահեն իրենց պապարիւնութիւնը:
Կիւլպէնկը կ'ըսէ. «Ա՛յս իմ սիրելիս, խեղճ հայ ժողովուրդ, երէ տասը կեանք
ունենայի, տասն ալ կու տայի քեզի համար»: Երէ առիթը գտնեմ, դարձեալ
կը գրեմ. եթէ չգտնեմ, իմ հրաժեշտս կու տամ բոլոր սիրելիներուս: Թող նե-
քէ ինձ ընտանիքս, որ խաղաղ խառն քանակով: Քաջակերպեցէ՛ք իմ սիրական գիւ-
ղացիներս, ըսէք անոնց քէ թորոսները կրնան մեռնիլ ու պէտք է որ մեռնին,
բայց անմահ են լուսաւոր գաղափարները. հաւատք գոյացուցէ՛ք մեր արդար
դատի յաղթանակին մասին: Կրճիս կը սեղմեմ բոլոր պաշտելի հայ գործիչ-
ները, քող երբեք չքուլնան եւ միշտ բարձր պահեն յեղափոխութեան դրօշը -
Հնչակեան դրօշը: Կորուստով պիտի շահինք»: Գաղատիոյ բանտ

ԹՈՐՈՍ

Վեց ամիս բանտային ահռելի չարչարանքներէ յետոյ բանտարկեալնե-
րու դատավարութիւնը կը սկսի Յունիս ամսուն: Այդպիսի դատավարութիւն

մինչև այդ տեսնուած չէր թուրքիոյ օրուէ դատարանին մէջ: Բանտարկեալներէն աւելի՛ նեխած թուրքեան էր սր կը դատուէր արտասանուած պաշտպանողական ճառերով:

Հակառակ այն հանգամանքին, որ Գաղտտիոյ բանտը լեցուած էր հարիւրաւոր հայ ամբաստանեալներով, դատարանը կը դատաւարտէ միայն 40-50 հոգիներ. այս երեւոյթը կը բացատրուի անով, որ շատերու յանցանքը մեղմացուած էին շնորհիւ կաշառքին, առաջին հարցաքննութեանց ատեն: Ասկէ վաղ շնորհիւ կեսարիոյ Հայ փաստարան Արմենակ էֆ. Ենավեանին, որ էնկիւրի կը գտնուէր, եւ կատարած է հոն նախախնամական դեր ու բազմաթիւ հայ բանտարկեալներ ազատած կախաղանէն: Անձանօթ մնացած այս մարդուսէր եւ ազգասէր հայուն հանդէպ իր հիացմունքն ու յարգանքը կը յայտնէ Բ. Օհանեան, հետեւեալ կերպով:—

«Առաջնակարգ օրէնագէտ եւ շատ հմուտ տաճկագէտ, խորապէս տեղեակ թրքական հոգեբանութեան, մտերիմ բարեկամ կուսակալ Ապիտին փաշայի: Շատ սիրուած ու յարգուած էնկիւրիի օտար հիւպատոսներէն, իր վարուելակերպով կը հարթէր, կը կարգադրէր ամէն ինչ իր որ երեւան կու դար կուսակալութեան եւ հիւպատոսարաններու միջեւ: Այս եղական դիրքէն կ'օգտուի իր սղգակիցներուն անդնահատելի ծառայութիւններ մատուցանելու:

«Ապիտին փաշան իր ժամանակին լաւագոյն թուրք բանաստեղծ-գրողներէն մին էր: Կարմիր Սուլթանը կը կասկածէր միշտ գրագէտներէն: Ապիտի փաշա էնկիւրիի վալի նշանակուած էր կասկածելի ոյժ մը Պոլսէն հեռացնելու նպատակով:

«Գրագէտ Ապիտին փաշա առաջին տկնարկով նշմարած է հմուտ տաճկագէտը եւ մտերմական կապերով կապուած է անոր հետ: Արմենակ էֆ. պարկեշտ խորհրդականն է, միջնորդ է: Երբ Եաֆթաներու հետեւանքով հարիւրաւոր հայեր կը լեցուէին էնկիւրիի բանտը, ինք մըջնային աշխատանքի մը կը նուիրուի, առ երեսս իր փաստարանի անտարբեր, նոյնիսկ թրքասէր դերին մէջ: Ինք շատ լաւ գիտէ թէ զոնէ 40-50 հոգին տարիներու բանտարկութեան պիտի դատաւարուին: Պէտք է մեծամանութեանը զոնէ ազատել, ներկայացնելով իր խարուածներ եւ անգիտակից մեղսակիցներ: Այս կերպով կը բացատրէ ինչ իրը հարցաքննիչ դատաւորին, Ընդհ. Դատախազին, յետոյ կը ներշնչէ Ապիտին փաշան, տեղեկագիր մը զրկելու Պոլիս, ցոյց աւելով թէ յաչս օտար հիւպատոսներու կայսերական ներում մը այս խարուածներու մասին, Չատկի առթիւ, ինչ մեծ առաւելութիւններ կրնայ առաջ բերել, միեւնոյն ատեն Ապիտին փաշային ինչ օգուտներ կրնայ հայթայթել: Վալին կը համոզուի: Արմենակ էֆ. կը խմբագրէ տեղեկագիրը, զոր փաշան ընդօրինակելով ուղղակի կը զրկէ պալատ՝ Համիտին: Արդիւնքը չուշանար: Եւ էնկիւրի հաւաքուած հարիւրաւոր հայերէն 50 հոգի միայն կը ներկայանան դատարան, եւ միւսները Չատկի առթիւ իր ոչ-յանցաւոր իրենց տեղերը կը վերագառնան:

Իսկ զլիաւոր ամբաստանեալները անվախ, կարիճ կեցուածք մը կ'ունենան:

Մօտ երկու ամիս տեւող դատավարութեան ընդարձակ տեղեկագրութիւնը՝ դատաւարտուած Կեսարացի Ռուբէն ձիվահիրճեան անձի մը կողմէ՝ օրը օրին խեղաթիւրուած ձեւով կ'ուղարկուի Պոլսոյ թուրք թերթերուն, որ կառավարութեան հրահանգով նոյնութեամբ լոյս կը տեսնեն Պոլսոյ «Արեւիկ»

և «Հայրենիք» թերթերուն մէջ: Ճիվահարճեանն իր այլ տխուր դերին համար կը վարձատրուի, ազատ կ'արձակուի:

**

Թորոս կախաղանէն մէկ օր առաջ կը գրէ հետեւեալ նամակը եւս, որպէս հուսկ բանք.—

«Սիրելի ընկերներ,

«Ա՛յ ստոյգ է, ժամերով կը համբուին մեր օրերը. կ'օգտուիմ առիթէն, քանի որ դիակ մը պիտի դառնամ վաղը: Կեանքի եւ մահուան մէջտեղը կանգնած եմ, մարգարէական ոգի մը կու գայ իմ վրայ, ապագան երբեք այսօրէն պարզ սեսած չունի, հաւատքը ինձ համար իրականութիւն կը դառնայ այս պահուս: Այդ հաւատքը ներշնչեցէք ժողովուրդին, նաեւ սա փրկարար համոզումը թէ՛ ժողովուրդի համար ուզել եւ կարենալ նոյն բաներն են: Զինեցէ՛ք կիներն ալ այդ գաղափարով: Թուրքին մերկուրիւնը, ապականութիւնը եւ կործանող ընթացքը ազատ համարձակ երեսն հանեցէ՛ք, վշտացեալներ շուտ կը միանան: Հարուածներէ եւ կորուստներէ մի վիստիքս այս՝ ցաւերուն սկիզբն է, կոխներ, արիւն, ա՛յս է ազատութեան փամբան: Բնա մի թուրքա՛ք, փրկութեան օրը մօտ է, եթէ անօգնական չմնան գործիչները: Հայու ազատութիւնը հայը պիտի գործէ. մուրալը օգուտ չունի, միշտ պիտի խաբեն ձեզի: Շուտ պիտի հասնի ցանկալի օրը: Շատ ոյժ պէտք է տալ հայգուկներու կազմակերպութեանց, առոնք հրաշքներ կրնան գործել: Շատ գործեցէ՛ք, աղէկ գործեցէ՛ք, միասին գործեցէ՛ք: Թուրք բռնակալի ապականած կառավարութիւնը միշտ առիթներ պիտի տայ ժողովուրդը կատկեցնելու. այդ կատարութեանն միշտ պէտք է օգտուիլ: Սիրտ տուէ՛ք, պատրաստեցէ՛ք գիւղացիները... ա՛յս իմ սիրական գիւղացիներս... Զգուշացէ՛ք շահագործուող ժողովուրդները իրարու դէմ գրգռելէ, մեր դատը անիրաւ, բռնակալ եւ շահագործող կառավարութեան դէմ է, որ կառավարութիւն չէ, այլ հրէշային մի ֆիւսալ, որ իր հոտած գոյութիւնը պահպանելու համար իր բոլոր ժողովուրդներու արիւնը կը ծծէ...: Ապագան երկու թուրք ունի, մին պիտի թքնէ այս անարգ կառավարութեան ազտու գոյութեան վրայ, միւսը պիտի թքնէ մեր ներքին եւ երոպացի թշնամիներուն երեսը. իսկ մեր թշուառ սիրելի ժողովուրդին կը մնայ փառաւոր յապանակը, եթէ գիտնայ առանց յուսահատելու առաջ ընթանալ այս փշուտ ու արիւնալի ֆանապարհէն:

Հինգս միասին՝ պաղարիւն կերպով եւ եթէ կարելի ըլլայ՝ արհամարհանքով մահը դիմաւորելէ առաջ, կախաղանի տակէն սրտանց կը գրկենք մեր բոլոր սիրելի ընկերները. մեր խռարի յիշատակը յարգողներու կը կտակենք շարունակել մեր գործը: Մնա՛ք բարով, մնա՛ք բարով...: Ա՛յս այս խօսքէն կը սարստամ...: Այսօր շուտ... ինքզինքս յուզուած կը գգամ... բայց պիտի չպակսի իմ մէջ ուժը եւ մահուան առջեւ ալ պիտի կրնամ ըսել «Կեցցէ՛ ՆՈՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆ...»: Մնա՛ք բարով. կրկին կը սեղմեմ կրծքիս բոլորդ ալ: Ա՛յս, երանի թէ իրական ըլլար... խօսքս լմնցաւ... կախաղանը ինձ կը սպասէ...:

Կաղատիա բանտ, 17 Յուլիս 1893

Զերդ՝ ԹՈՐՈՍ

Զարագործ Սուլթանը հանդիստ սրտով կը վաւերացնէ Էնկլըրէի դատարանին վճիռը: Յուլիս 18 կէս դիշերին կախաղանի դատապարտուած հինգ

Հնչակեանները կ'արթնցնեն եւ ձեռնակապերով կը տանին Տնօրէնին սենեակը, բերել կու տան հայ քահանան որպէսզի կրօնական պարտականութիւններն կատարեն: Քահանան կը խոստովանեցնէ զանոնք եւ հրաման կ'ուզէ երթալ հաղորդութիւն բերելու: Չեն արտօներ: Կը տանին քաղաքին Ղալէ ըսուած հրապարակը, ուր պատրաստուած հինգ կախաղանները՝ զինուորներով շրջապատուած կ'ըլլայ: Նախ կը կարդացուի Մեծ «Ձեւո»ին - Թորոս Ծառուկեանին մահալճիւոր:

Թորոս ամենայն պաղարիւնութեամբ մօտենալով կախաղանին կ'ըսէ.

«— Դուք ո՞վ էք որ ինձի պէս «եիկիտ» մը պիտի կախէք: «Կեցցէ՛ Հայաստան», կը պոռայ ու ձեռնակապ ձեռքերովը կը քաշէ կախաղանի չուանը եւ դուրսը կ'անցընէ հանդոյցին մէջ:

Կի՛ւղիքն է իր սիրելի ընկերոջ կախուիլը անանելով կը մարի, եւ մաւրած վիճակի մէջ կը կախեն:

ՏԻՇԼԷԿ ՅՈՎՀԱՆՆԵՒՄ մինչեւ վերջին վայրկեանը իր անմեղ ըլլալը կը պոռայ:

ՄԻՐԻՉԱՆ անտարբեր կը մնայ, գոյնն իսկ չի փոխեր ու անփութօրէն կը յառաջանայ դէպի կախաղանը:

ՓԱՆՈՍ անզազար կը հայհոյէ Սուլթանին եւ Թրքական ամէն սրբութեան: Կախաղանին մօտեցած պահուն անոր վերջին խօսքը կ'ըլլայ.— «Կը ցտիւմ որ 40-50 թուրք աւելի չմեռցուցած կ'երթամ»:

Հինգն ալ կը ճօճին կախաղանին վրայ: Ու վարագոյրը կ'իջնէ:

Սուլթանը իր արիւնտ գահին վրայ կը ծիծաղէ շահանօրէն:

«Ամէն բան կատարուեցաւ, կը դրէ ՀնՁԱԿի թղթակիցը, Գաղատիոյ մահուան դատապարտուածներէն հինգ հոգիի վրայ պատիժը գործադրուեցաւ Յուլիոս 18ի լուսադէմին: Հինգ հերոսներ այլեւս չկան. կախաղանը խեղդեց զանոնք: Այդ հերոսները Հայոց յեղափոխական շարժման առաջին նահատակները եղան, որ կեանքէ զրկուեցան Սուլթանի պաշտօնական Ֆէրմանով: Երբ կը հանեն կախաղան, անոնց քայլուածքը, անոնց դէմքի արտայայտութիւնը ցոյց կու տայ հաստատակամութիւն մը, արիութիւն մը, որ շատ քիչեր կրնան ունենալ մահուան առջեւ: Ո՞վ գիտէ, թէ ինչ կը մտածէին այդ ժամանակ այդ հինգ անձնուրաց նահատակները, բայց անոնց վերջին ողբը աղաղակը կը մատնէ անոնց վերջին մտածումը — «Կեցցէ՛ Հայաստան...»:

**

Որպէս վերջաբան, կ'ուզենք հրաւիրել ընթերցողի ուշադրութիւնը Թորոսի Գաղատիոյ բանաէն իր ընկերներուն ուղղած երկու ուշադրաւ, դիւցազնաշունչ նամակներուն վրայ: Կ'ուզենք որ կրկին կարգան խորապէս ըմբռնելու համար Թորոսի եւ իր ընկերներու անասման նուիրումը հայութեան, տառապող ժողովուրդներու եւ հերոսական խիզախումը ընդդէմ բռնակալութեան:

Թորոս բանտին մէջ, ահաւոր չարչարանքներու ենթակայ դիչեր ու ցերեկ, իր անձի, իր բնտանիքի մասին չի մտածեր, ան կը մտածէ, կը խորհի իր սիրական ընկերներու մասին, թշուառ հայ գիւղացու մասին ու կը

Թերազրէ որ չթուլնան, պահեն իրենց հաւատքը հայութեան ազատութեան համար: Ան չուզեր որ իր եւ իր ընկերներու մահովը ընկերներ թուլնան, այլ դօտեպնդուին, խորացնեն հայ ժողովուրդի հաւատքը, որովհետեւ «մեր ուղածները անպատճառ պիտի իրականանան օր մը»:

Թորոս իր երկու նամակով կտակ մը կը ձգէ իր ընկերներուն եւ հայ ժողովուրդին, որպէսզի «չատ գործեն, աղէկ գործեն, միասին եւ համերաշխ գործեն, որ պայծառ ապագան շուտով հասնի...»:

Ի՞նչքան սէր, ինչքա՞ն դուրգուրանք դէպի հայրենիքը, դէպի հայ ժողովուրդը, դէպի ամենուրեք մարդկութիւնը, երբ կ'ըսէ. — «Թորոսները կըրնան մեռնիլ եւ պէտք է որ մեռնին, բայց անմահ են լուսաւոր գաղափարները»:

Թորոս կախաղանի առջեւ իսկ ունի մէկ ցաւ, այդ այն է, որ ժողովուրդին ծառայելու ջերմ փափաքին յազուրդ չտուած կը մահանայ: Կրօնքին կը սեղմէ բոլոր հայ գործիչները անխափր, երբ անոնք կը ծառայեն հայութեան արդար դատին:

«Երբեք չթուլնաք, միշտ բարձր պահէք յեղափոխութեան դրօշը, Հնչակեան դրօշը»:

Զմայելի հոգի... հերոսներուն հերոսը:

*

**

Թորոս Մառուկեան եւ իր ընկերները իրենց անկաշառ, անկեղծ ու հերոսական ծառայութիւններով, թէեւ չկրցին իրենց գաղափարներուն իրաւականացումը տեսնել, ինկան անասելի բռնութեան հարուածներուն տակ, բայց իրենցմէ վերջ եկող սերունդը ողջունեց իրենց պայքարին յաղթանակը — Հայութեան արեւածագը — Սովետական Ազատ Հայաստանը: Թորոսները անմահացան իրենց մահովը:

«Նայիրի» Շաբաթաթերթ,

ՍԻՐՎԱՐԴ

Մառուկեանի առասպելական քաջագործութիւնները ժողովրդական աշուղները կը մղեն զայն դիւցապներգել: Անոնց մէջ Աշուղ Առաքելի հեղինակած տեսթամը եղած է ամենէն ժողովրդականը, զայն կու տանք ստորեւ, թուրքերէնին հետ եւ հայերէնը:

Սվագ աըր վիլայէթի, Գայսէրի Մերքէզի,
Գորգունտան քիթրէյօր, հէր եէրտէ, հերքես,
Թէք Կէօզ քէօփրիւսիմտ վուրտուն պէշ չերքէզ,
Քիմսէյէ մէյսան՝ վերմիյէն Զեւլլօ:

Նահանգ է Սերաստիա, Կեսարիա՝ Կեղրոն,
Վախէզ կը դողան բոլորն ամէն կողմ,
Թէք Կէօզ կամուրջին գարկիր հինգ չերքէզ,
Ոչ ոքի ասպարէզ չտուո՞ղ Զեւլլօ: